

Шералиева А.Ж.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ МАЛЧЫЛЫК БОЮНЧА
САЛТТУУ БИЛИМДЕР

Шералиева А.Ж.

ТРАДИЦИОННЫЕ ЗНАНИЯ О ЖИВОТНОВОДСТВЕ
В ЭПОСЕ «МАНАС»

A.Zh. Sheralieva

TRADITIONAL KNOWLEDGE OF LIVESTOCK
IN THE EPOS «MANAS»

УДК: 636:398.22 (575.2)

Макалада кыргыз элинин турмушундагы мал чарбачылыктын орду жана ролу тууралуу сөз болот. Автор кыргыздар байыртадан эле малды “төрт түлүккө” ажыратып, алардын өзгөчөлүгүнө ылайык турмуш-тиричилигинде кеңири колдонуп келгендигин белгилейт. Ошондой эле, көчмөн кыргыздар үчүн мал материалдык байлыкты жана коомдогу социалдык статусу аныктоодо чоң мааниге ээ болгондугу жана бардык социалдык мамилелер, жөрөлгө, каада-салттар майда жандыктарды жана бодо малды пайдалануу менен аткарылгандыгы тууралуу ойлор айтылат.

Негизги сөздөр: төрт түлүк, аксиология, укук, малчылык, салтуу билим, эпос, байлык, социалдык статус, жаратылыш, көчмөн эл, калың, кыштоо.

В данной статье рассматривается роль и место животноводства в жизни кыргызского народа. Автор отмечает, что кыргызы с древности делили домашних животных на “четыре вида скота” и использовали в зависимости от их особенностей в хозяйственной жизни. Обосновывается идея о том, что в жизни кыргызско-кочевника домашний скот имел большое значение, определяя материальную ценность и социальный статус человека в обществе, а также отмечается, что все социальные отношения, обычаи и традиции проводились с использованием мелкого и крупного скота.

Ключевые слова: четыре вида скота, аксиология, право, традиционное знание, эпос, богатство, социальный статус, природа, кочевой народ, калым, зимовка.

This article describes the role and place of livestock in the life of the Kyrgyz people. The Author notes that since ancient times Kyrgyz people have divided pets into “four types of livestock” and used them depending on their characteristics. The idea that livestock was the great importance in the life of a Kyrgyz nomad people, determining the material value and social status of a person in society, and also all social relations, customs and traditions were carried out using cattle and small livestock.

Key words: four types of cattle, axiology, law, traditional knowledge, epic, wealth, social status, nature, nomadic people, kalym, wintering.

Байыртадан келе жаткан кыргыз эли табият менен бирге эриш-аркак жашап, жаратылышка өтө кылдат, аяр мамиле кылып, мал чарбачылык жана дыйканчылык менен тиричилик өткөрүп келишкен. Кылымдар бою кыргыздар көчмөн жашоо-тажрыйбасынын негизинде ар кандай шартка ыңгайлаштырып, төрт түлүк малдын түрлөрүн багышкан. Малдардын

табиятын жакшы түшүнүүгө жетишкен, ошондой эле, салттуу билимдерди жана көндүмдөрдү пайдалануу менен аларды туура багуунун жолдорун өздөштүргөн.

Кыргыздардын салттуу малчылыгында “төрт түлүк” же “беш түлүк” деген түшүнүк бар. “Төрт түлүктүн” түрлөрүнө жылкы, кой (эчки), ири мүйүздүү бодо (уй, топоз), төөнү киргизген. Ал эми “беш түлүк” түшүнүгүндө кой менен эчки өзүнчө бөлүнүп каралган. Көчмөн кыргыздар “төрт түлүктөн” жашоо-тиричилигине зарыл болгон пайданы ала алган. Уй, кой-эчкиден эт-сүт азыктарын гана албастан, жүн, тери, ошондой эле, отун катары көң алышкан. Төө – көөлүк-унаа катары кызмат кылган. Ал эми жылкы көчмөндөрдүн жашоосунда мингичунаа катары, көчүп-конууну жүргүзүүдө, алыс сапарга, жоого аттанганда өзгөчө мааниге ээ болгон. Бул көрүнүш “Манас” эпосунда абдан кеңири чагылдырылган. Мисалы:

Кең-Өзөндүн баткалда,
Керилип кыргыз жатканда,
Адыр-адыр бел экен
Чеч-Төбө ата дээр экен.
Адырда жылкы алабаш,
Эр Кошойдун колунда
Аргымак, буудан аралаш,
Чеч-Төбөнү жайлаган,
Ченебеген эр Кошой,
Тулпарларын байлаган [3, 16-б.]

Көчмөн кыргыз үчүн мал алардын жашоо-тиричилигинде материалдык гана эмес, аксиологиялык мааниге ээ болгон. Көчмөндөрдүн материалдык байлыгы, жан-дүйнөсүнүн абалы багылган малынын саламаттыгы жана саны менен аныкталган. Уй бүлөнүн байлыгы, социалдык статусу түздөн-түз малдын саны менен өлчөнгөн. Көчмөн элдердин байлыгынын булагы мал болгондуктан, малдын амандыгы алар үчүн чоң мааниге ээ болгон.

Ат кубаты жал менен,

Адамдын күчү мал менен [6, 11-б.] - деген эпостогу саптар буга далил болот. Малга өзгөчө маани берилиши жашоо-турмушуна терең сиңгендиктен, күнүмдүк тиричиликтеги амандашуусу да малга байланышкан. Эки адам көрүшкөн учурда “Мал-жан

аманбы?” - деген салттуу амандашуу муну күбөлөйт. Амандашуудагы “жандан” мурун “малдын” айтылышы алардын жашоосундагы малдын ролу жана орду өзгөчө экендигинен кабар берет.

...Узун аяк көп малды
Арбын жыйып алыптыр,
Ушуну менен бул кыргыз
Оокат күтүп калыптыр [1, 44-б.].

Андан сырткары салттуу кыргыз коомундагы бардык социалдык мамилелер, чарбалык, үй бүлөлүк тиричилик, моралдык, сот-укуктук, ошондой эле, жөрөлгө, каада-салттар майда жандыктарды жана бодо малды пайдалануу менен аткарылган.

Көкөтөйдүн ашындагы баш байге буга айкын далил болуп берет:

Баш байгеге сайганы
Сексен миң жылкы, миң атан,
Жана жүз миң кой болду.
Тогуз миң толук уй болду,
Эсебин малдын ала албай,
Эл жакшысы буй болду [6, 146-б.].

Келин алууда кызга калың берүү малдын саны менен өлчөнүп, төрт түлүк малдан тогуздап, айрым учурларда андан да көп өлчөмдө берилген. Мисалы, “Манас” эпосунда Каныкейге калың берүү төмөнкүчө баяндалат:

Эшикке чыкса
Каракан мал толуптур жерине.
Санатын малдын ала албай,
Айласын эми таба албай...

Кыргыздарда жамандык-жакшылыкта тууган-уругу, жолдош-жоролору, алыс-жакын катышы тарабынан колунда жогуна жардам катары, ошондой эле, алыш-беришти жүргүзүү максатында “кошумча” берүү салты калыптанган. “Кошумча” берүү салты мал менен өлчөнгөн. Мисалы, эпосто:

...Кошумча – деп Манаска,
Чоролор жүздөн күлүк айдашып,
Эсеби жок көп малга
Келген экен жердин жүзүн жайнатып [7, 260-261-бб.] - деп сүрөттөлөт.

Кыргыз элинде “кан тартуу” деген салт да калыптанган. Бул салт достошуу ниети менен келген тарапка ызаат көрсөтүү максатында күлүк ат тартуулоо менен коштолгон. Алмамбет баатыр Манаска келгенде Ак кула баш болгон тогуз күлүктү тартуу кылып тосуп алган. Бирок, Алмамбет Манас баатырдын айкөлдүгүнө баа берип, Аккуланы Манаска калтырууну чечкен:

Аккула Манас аты экен,
Кара жанын өлчөгөн,
Кас тулпарын мингизген...
...Байкаап турсам, Сарала ат
Мага ылайык жылкы экен [6, 1321-б.].

Ошондой эле, кыргыздардын каада-укугунда кылмышка барган адамды жоопко тартуу максатында, кылмыш кылганынын айбына “кун” төлөткөн. “Кун” төлөөдө жабыркаган тарапка төрт түлүк малдан, айрым учурларда, төбөсү көрүнгөн баатыр кылмышка барса анын күлүк аты да кунга кошулган. Баатырды күлүк атынан ажыратуу жазага тартуунун оор түрү болуп эсептелген. Анткени баатырдын баатырдыгы күлүк атынан көз каранды болгон. Мисалы, Семетей бөлөсү Үмөтөйдү өлтүрүп алып, кунуна Тайбуурулду тартуу кылган. “Тайбуурулдун тартуу болуп кеткени, Семетейдин ажалынын жеткени” - деген кеп буга далил болуп берет. Мисалы “Семетей” Үмөтөйдүн “куну” үчүн:

...Бир тууганым Акергеч
Жалгызынан айрылды,
Кайкалап жаткан көп казак
Каны өлүп катуу кайгырды.
Элиң менен сүйлөшүп,
Көк калтырбай эки элге,
Тарткыла мыктап айбыңды – деп бычылат [10, 288-б.].

Салттуу малчылыкта жайыттардын рационалдуу пайдаланылышы кыргыздардын географиялык чөйрөнү, жаратылыш-климаттык шартты терең түшүнүүсүнөн жана үй жаныбарларынын табияты тууралуу билиминин мыктылыгынан кабар берет. Мезгилдүү жайыттарды *көктөө*, *жайлоо*, *күздөө*, *кыштоо* деп бөлүштүрүшү, кыргыздардын өсүмдүктөрдүн өсүү мезгили, анын кыртышы тууралуу жакшы билгендигин күбөлөйт.

Жайлоосу жакын турбайбы,
Жайласа кыргыз тунбайбы.
Кыштоосу жакын турбайбы,
Кыштаса кыпчак тунбайбы [10, 241-б.].

Орто чарбалуу, оокаттуу кыргыздар жаздын келиши менен өзүнүн чакан талааларына аштыгын айдаган соң, кыштоого жакын жерлерге малын айдап, көчүп кетишкен жана ошол жерлерде койлорун төлдөткөн. Жай чилдеси башталып, чымын-чиркейлер малдын тынчын ала баштаган мезгилде, мал-жандуу байлар алыскы салкын жайлоолорго көчүп кетишкен, ал эми малынын саны чакталуулары кыштоолорго жакын жерлерди байырлап, көчүп-конууну жүргүзө алышкан эмес. Жайлоолордо эртели-кеч сууктун илеби байкала баштаган мезгилдерден тартып, көчмөндөр тоо-этектеринин алдыларындагы бөксөлөргө көчүп келе баштаган. Анткени, бөксөлөрдө жаздоодон кийин мал жайылбагандыктан, чөп жетилип, кайрадан мал жайууга ылайыкташып калган. Эгиндерди оруп жыйуунун жыйынтыкталышы менен кыштоолорго көчүп келишкен.

Бай, оокаттуу адамдар үчүн көч өзгөчө салтанат менен коштолуп, чоң мааниге ээ болгон, ал эми күч берүүчү унаалары (жылкы, төө) жок кедейлер өз алдынча көчө алышкан эмес. Алардын көчүүсү байлардан көз каранды болгон, кедейлер май, күч, саан акысы үчүн иштеп берүү шарты

менен байларга жалданып, көчүп кетүүгө мүмкүнчүлүк алышкан. Ал эми малынын саны чакталуу, байлардан май акысын алууга да мүмкүнчүлүгү жоктору, бирин-экин малы менен жай бою жатактарда калышкан. Малынын саны өтө көп байлар кышы бою бийик тоолуу сырт жайлоолорун мекендеп, көчүп-конуп жүрүшкөн. Ал тургай кээ бир байлардын өзүнө энчиленген жайыт жерлери болгон. Ал жерлерди чоочун мал-жандын жайылышынан коруган. Кышкы жайыттарда калган малдуу байлар жайытты жалпы пайдаланууну макулдашып, биригишкен. Жыл мезгилдеринин башка мезгилдеринде бир нече топторго бөлүнүп кетишкен.

Узакка созулган, ызгардуу кыштын бүтүшү менен конуш которуу өзгөчө майрамга айланган. Көч салтанатына өзгөчө маани берилип, көчтүн жүрүшү аркылуу анын ээсинин коомдогу статусу, байлыгы аныкталган.

Көчмөн кыргыздардын турмушунда жылкы баласынын мааниси өзгөчө болгондуктан, адамдын ажырагыс бир бөлүгү катары мамиле кылган. Алтургай, ата баласын «кулунум», «тайым» - деп эркелеткен, атадан калган баласын «тулпардан калган туягым», «ат токуурум» деп атаган:

...Балам, Манас, кулунум,
 Кара жаак айбалта
 Кайкалатпай аштай бар,
 Калың кара кыргызды
 Каран жылбай баштай бар [7, 107-б.].
 ...Ушу турган жетимим,
 Айкөлдөн калган белегим.
 Тулпардан калган туягым,
 Ушу турган Семетей –
 Туйгундан калган чунагым [10, 19-б.].

Жыйынтыктап айтканда жогоруда кыргыз элинин мал чарбачылыгына байланыштуу айтылып, муундан-муунга өтүп келген салттуу билимдер кийинки муунду тарбиялоодо жана улуттук баалуулуктарды сактоодо чоң мааниге ээ.

Адабияттар:

1. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 1-китеп / С.Каралаевдин варианты боюнча академиялык басылыш. - Бишкек: Кыргызстан, 1995. - 448 б.
2. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 2-китеп / С.Каралаевдин варианты боюнча академиялык басылыш. - Бишкек: Кыргызстан, 1995. - 296 б.
3. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 3-китеп / С.Каралаевдин варианты боюнча академиялык басылыш. - Бишкек: Кыргызстан, 1998. - 788 б.
4. Манас: Эпос / Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 1-китеп. - Фрунзе: Кыргызстан, 1984. - 248 б.
5. Манас: Эпос / Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 2-китеп. - Фрунзе: Кыргызстан, 1986. - 260 б.
6. Манас: Эпос / Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча; Китеп III. - Фрунзе: Кыргызстан, 1981. - 348 б.
7. Манас. Биринчи бөлүк. / Кыскартылып бириктирилген вариант. I китеп. - Ф.: Кыргызмамбас, 1958. - 302 б.
8. “Манас” энциклопедиясы. - Бишкек: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. 1-том. - 440 б.
9. “Манас” энциклопедиясы. - Бишкек: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. 2-том. - 432 б.
10. Семетей / “Манас” эпосунун экинчи бөлүгү. III китеп. - Фрунзе: Кыргызмамбас, 1959. - 323 б.
11. Сейтек / “Манас” эпосунун үчүнчү бөлүгү, IV китеп. - Фрунзе: Кыргызмамбас, 1960. - 265 б.
12. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Бишкек, “Турап”, 2013. - 896 б.

Рецензент: д.пед.н., профессор Батаканова С.Т.